



зберігав свою привабливість в регіонах, де про нього судили за гаслами, і різко втрачав популярність там, де втілювалася політика диктатури пролетаріату, продрозкладки, запровадження комун.

1. Верстюк В.Ф. *Українська революція: метафори, предмет, інтерпретація // Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології. Матеріали Всеукраїнського науково-методологічного семінару (Київ, 17 червня 2004р.).* – К., 2005.
2. Ресніт О.П. *Більшовизм і українська революція 1917-1920рр. Спроба визначення характеру і динаміка соціальних процесів.* – К., 1994.
3. Михайлюк О. *Про деякі особливості взаємин Радянської влади і українського селянства в революційний період (1917-середина 1920-х років) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Вип. XIII.* – Запоріжжя: Прем'єр, 2001.
4. Солдатенко В.Ф. *Українська революція. Історичний нарис: Монографія.* – К., 1999.
5. *Політична історія України ХХ століття: У 6 т. Т.2. революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917-1920) / В.Ф. Верстюк, В.Ф. Солдатенко.* – К., 2003. – Т. 2.
6. *Українська революція і державність (1917-1920рр.).* – К., 1998.
7. *Ленін В.І. Завдання пролетаріату в нашій революції (проект платформи пролетарської партії).* – ПЗТ. – Т.31.
8. Федотова В.Г. *Анархія и порядок.* – М, 2000.
9. *Вестник Полтавского губернского общественного комитета .* – 1917. – 8 июня (№39).
10. *Народня воля.* – 1917. – 17 травня (№5).
11. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України).* – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 6.
12. *Громадянин.* – 1918. – 26 грудня (№3).
13. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України).* – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 16.
14. *ЦДАГО України.* – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 36.
15. *ЦДАВО України.* – Ф. 538. – Оп. 1. – Спр. 116.
16. *ЦДАГО України.* – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 59.
17. *ЦДАВО України.* – Ф. 1092. – Оп. 2. – Спр. 71; Ф. 538. – Оп. 1. – Спр. 116.
18. *Клунний Г. До питання про земельну політику на Україні.* – К, 1921.
19. *ЦДАВО України.* – Ф. 2192. – Оп. 2. – Спр. 6.
20. *ЦДАВО України.* – Ф. 538. – Оп. 1. – Спр. 89; Ф. 1078. – Спр. 5. – Оп. 2; Ф. 1092. – Оп. 2. – Спр. 76.

**А.В. Мазуркевич**

**РІВЕНЬ РОЗВИТКУ ЗАКЛАДІВ КУЛЬТУРИ  
ЯК ПОКАЗНИК ЯКОСТІ ЖИТТЯ  
СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ  
В 60-х – 80-х рр. ХХ ст.**

Важливе місце в розбудові незалежної України відведено розвитку села, яке залишається одним із основних осередків життя нашої держави. Українське село завжди було коліскою української культури, саме воно є творцем та носієм неповторних і самобутніх традицій українського народу, які передаються з покоління в покоління. Культура на селі виступала як форма буденного життя людини. Адже для міста характерна культура широкого вжитку, яка практично не зберігала традиції пращурів, навпаки на фоні хаотичного життя

традиції зникали з свідомої пам'яті населення. Саме селу належить право збереження національної культурної спадщини, яка підтримує різноманітність світової культури.

Актуальність пропонованого дослідження зумовлена ще й тим, що нині, з поглибленням кризових явищ загальноекономічного характеру на селі загострюється демографічна криза, зростає безробіття селян, знижуються реальні доходи сільського населення, більшість якого опинилася за межею бідності, оплата праці в сільському господарстві значно нижча, ніж в інших галузях економіки. В цих умовах проблема прискорення формування розвитку соціальної інфраструктури села стає вирішальною. З цього погляду важливим є не лише оптимальна організація сільськогосподарського виробництва, а й задоволення інших, у першу чергу культурних потреб українського селянства.

Торкаючись лише однієї з сфер життя сільського населення, зокрема рівня розвитку закладів культури, автор намагається прослідкувати взаємозалежність між даною сферою життя сільського жителя і процесом зникнення сільського соціуму. Адже формування сильної особистості, яка спроможна будувати своє життя та керувати відповідною діяльністю, відбувається під впливом лише позитивних чинників, зокрема високого рівня освіти, культури, економіки, матеріального забезпечення тощо.

Це актуалізує всебічне вивчення глибинних процесів і змін, що відбувалися в житті українського села в минулому, а саме, відтворення дійсної картини розвитку та діяльності закладів культури.

Автор статті поставив за мету проаналізувати рівень розвитку закладів культури як показника якості життя сільського населення України в другій половині 60-х – в першій половині 80-х рр. ХХ ст. Об'єктом дослідження є селянство України в другій половині 60-х – в першій половині 80-х рр. ХХ ст., а предметом – рівень розвитку закладів культури та висвітлення культурної сфери життя сільської людини, зокрема її відпочинку у вільний від роботи час.

Природно, що невелика кількість історичних праць стосовно вказаної проблематики вимагає звернення автора до досліджень більш загального характеру, в яких, з тією чи іншою мірою, досліджується проблема рівня розвитку культурної сфери життя та відпочинку сільського трударя.

Ряд праць висвітлюють добробут життя сільського населення України з комуністичних позицій ідейно-виховної роботи. Вони описують покращення рівня життя селян на прикладі соціально-побутових, культурно-просвітницьких умов. Такий підхід застосовували у написаннях монографій Л.Д. Вітрук, О.А. Завадська, В.С. Петренко, І.М. Чаварга [1, 126].

Як правило, праці радянського періоду були доволі об'єктивними із цитуванням марксистсько-ленінських принципів. Названі риси значною мірою прослідковуються в дослідженнях М.І. Бушина. На противагу автор використовує значний фактичний матеріал, який є достатньо цінним для нашого дослідження [2].

Про умови культурно-побутових потреб сільського населення України в досліджуваній період описує у своїй статі Л. Падалко [3].



Певний внесок у вивчення проблем культурно-освітнього рівня сільського населення вніс Л.А. Шевченко. В її працях розкриваються форми і методи діяльності культурно-освітніх установ, проблеми загальноосвітньої та професійної підготовки населення [4]. Подібні питання були узагальнені і в монографії ще одного українського дослідника – Б.П. Яремченка [5].

Утвердження в історичній науці методологічного плюралізму сприяло появі праць та досліджень, які відійшли від радянської ідеології і на основі різноманітних джерел висвітлюють проблему розвитку культури в українському селі в досліджуваній період, дещо в іншому історичному ракурсі. Названі риси прослідковуються в дослідженнях Г.Г. Кривчика, В.М. Даниленка, І.І. Дробота, В.К. Барана, В.М. Литвина, Н. Жулканича, Ю.В. Войцехівського та інших [6, 72].

Не менш цінна інформація міститься в двотомній праці „Історія Українського селянства”, в розділі „Розвиток соціально-культурної інфраструктури села” подано значний фактичний матеріал, охарактеризовано роботу бібліотек, клубів, кінотеатрів, музеїв. Значний внесок у дослідження розвитку культурної сфери життя на селі роблять архівні матеріали та статистичні щорічники. Саме на основі цих даних автором здійснено аналіз розвитку закладів культури в сільській місцевості України в досліджуваній період.

Вагому роль у соціально-побутовій сфері села відігравали культурно-освітні заклади. Аналізуючи діяльність сільських закладів культури в період „розвинутого соціалізму”, варто звернути увагу на матеріально-технічну базу цих закладів та розвиток мережі і діяльності об’єктів культури, їхній кадровий потенціал.

Будівництво об’єктів культури велось, як правило, за рахунок двох основних джерел фінансування: із державного бюджету, за залишковим принципом, і відрахувань колгоспів, які відігравали в цьому процесі чи не основну роль. На жаль, більшість сіл України будували заклади культури за свої кошти, а ті поселення, які не мали такої можливості, фактично залишались без культурної сфери життя. Як правило, під таку характеристику потрапляли „неперспективні” села. Зловісна холодна хвиля „неперспективних” захопила практично майже всі області республіки. Тільки впродовж 1972–1986 рр. з мапи України зникло 1502 села [7, 35]. Населення, якому долею було продиктовано жити в селах, що відносились до категорії „неперспективних”, залишалося за межею культурного розвитку.

Держава створювала, на перший погляд, усі умови для покращення життя селян. В 1966 р. колгоспники стали отримувати регулярно заробітну плату. Поступово до середини 1970-х рр. середня заробітна плата на селі була лише на 10% нижче, ніж середня заробітна плата в місті [8, 404].

Витрати селян на культурно-просвітницькі потреби певним чином впливали на рівень розвитку закладів культури в сільських регіонах України. Як свідчать архівні дані, в 1969 р. витрати на кіно, театри, інші культурно-просвітницькі потреби в середньому на сім’ю становили: в колгоспників – 9 рублів, працівників радгоспів – 11 рублів. Для порівняння: робітники і службовці, зайняті в

народному господарстві, витрачали 30 рублів [9, 17]. Картина практично не змінилась і в 1970 р., де витрати колгоспників на вищезгадані потреби зменшились до 7,5 рублів [10, 4].

Ситуація кардинально змінилась протягом 1972–1974 рр., оскільки зріс дохід селян. В 1972 р. на культурно-просвітницькі потреби витрати колгоспників становили в середньому на сім’ю – 79 рублів, а в 1974 р. – 89 рублів. Працівники, зайняті в сільському господарстві, витрачали 189 рублів 1972 р. [11, 15-18], відповідно в 1974 – 214 рублів [10, 32-34].

Стосовно розвитку культурної сфери життя спостерігаємо суперечливі тенденції невідповідності вимог суспільства до закладів культури та існуючого рівня їх розвитку. Незадовільна матеріально-технічна база клубних установ та бібліотек проявлялась в наступних фактах: аварійне становище приміщень, розташування таких закладів в будівлях, які були непридатні для клубної роботи, відсутність будь-яких читальних залів для відвідувачів тощо. Не вистачало спеціальних кімнат для гурткової роботи.

В 1968 р. в 2050 селах України, де проживало від 300 до 1000 чоловік, були відсутні стаціонарні клуби [12, 227]. В 4,7 тис. селах з населенням більше 300 чоловік не було масових стаціонарних бібліотек [4, 85].

Залишався великий обсяг незавершеного будівництва, що перетворювалося у довгобуду, склади тощо. На 1986 р. в республіці нараховувалося 67 сільських клубів, які будувалися від 7 до 17 років [13, 80].

Всі галасливі кампанії стосовно зміцнення матеріально-технічної бази установ культури були мало результативними. Для поліпшення справи вони нічого не давали. В 1972 р. 65% сільських бібліотек були розташовані в приміщеннях площею до 50 кв.м., то в 1980 р. 60% сільських бібліотек республіки залишалися в таких же приміщеннях [14, 7].

Отже, незважаючи на низький рівень будівництва закладів культури мережа їх поширення нагадувала певну періодичність: кількість клубних установ та бібліотек постійно змінювалась. Цей процес залежав від багатьох чинників: наявність коштів, місця для будівництва і головне – приналежність села до групи „перспективних” або „неперспективних”.

До 1960-х рр. основною культурною новобудовою у сільській місцевості був клуб, в наступні роки на його місце постає сільський будинок культури, який будувався за типовим проектом, що передбачав приміщення для роботи гуртків, читальний та концертний зали тощо.

На середину 1960-х років клубних установ по Україні налічувалось 22497, то на 1980 р. їх кількість зменшилась до 21981. Щодо бібліотек, то тут картина мало чим відрізнялась. На 1965 р. налічувалось по Україні 19763 бібліотек, а на 1980 р. їх стало 19116 [15, 26]. Проте книжковий фонд сільських бібліотек збільшився вдвічі – з 93,4 млн. до 188,1 млн. примірників. Усі сільські бібліотеки були об’єднані на базі основної районної в єдину систему із спільним фондом і штатом працівників [16, 123].

Основними видами культурного дозвілля сільської молоді залишались вечори танців та перегляд кінофільмів. Проте за числом відвідувань кіносеансів село відставало суттєво від міста. На початку 1970-х рр. на одного міського мешканця припадало 20 кінопереглядів, а на сільського – 16 [17, 30]. У 1960 р. сільське населення обслуговувало

11,3 тис. стаціонарних і 4,5 тис. пересувних кіноустановок. Їх кількість до кінця 1980-х рр. зросла вдвічі [16, 123]. Діяльність кіномережі на селі мала ряд проблем: села не забезпечувались належною і якісною кіноапаратурою, як правило, вона була уже застарілою або не в кращому стані, інколи взагалі відсутня. Щодо репертуару демонстрації фільмів, то він обов'язково узгоджувався з парткомом колгоспів чи радгоспів.

Не менш важливу увагу компартійні організації приділяли розвитку мережі музеїв. Але пріоритет на себе брало місто, а сільські регіони фінансувались за залишковим принципом. В більшості випадків на розбудову таких закладів культури не вистачало коштів не лише в державі, але й в колгоспів та радгоспів. Проблеми, що торкались клубів та бібліотек, переслідували процес будівництва музеїв. Тому найчастіше сільська молодь відвідувала музеї у містах або в районних центрах.

Кадровий потенціал закладів культури був одним з найбільш важливих питань. По-перше: не вистачало кваліфікованих і досвідчених працівників в даній галузі. По-друге: відсоток працівників з вищою і середньою спеціальною освітою був низький. По-третє: молоді спеціалісти, що закінчували відповідні інститути за рахунок коштів колгоспу чи радгоспу, часто не повертались у село, або працювали не за спеціальністю через різноманітні обставини. По-четверте: часто працівникам закладів культури доводилось виконувати не лише свою роботу, а додаткову, яка взагалі не входила до їхніх обов'язків. Їхня праця жорстко контролювалась відповідними органами.

Якісна характеристика працівників культури мала далеко неідеальний вигляд. У закладах культури кадри із спеціальною освітою становили лише 32%. Питання підготовки цієї категорії працівників вирішувалось через десятимісячні курси [18, 27]. В 1985 р. 78% працівників культури мали вищу і середню освіту [19, 13]. На початку 1971 р. в сільських клубних установах республіки працювало 26154 чоловіки, з них 1103 працівники мали вищу і 23056 – середню освіту, 1995 чоловік мали незакінчену середню освіту. Дещо поліпшився склад бібліотечних працівників: з 18258 працівників 702 чоловіки мали вищу, а 14510 – середню освіту [13, 75]. Держава не забезпечувала працівників культури відповідними умовами проживання, високою зарплатнею та соціальною захищеністю. Відсутність кваліфікованих кадрів не давала можливості реалізувати культурний потенціал села.

У 1960–1980-ті рр. функції закладів культури зумовлювались суспільно-політичними завданнями існуючої системи. Клуб, бібліотека, музей фактично були перетворені в ідеологічні заклади, які напряду підпорядковувались державному управлінню, поступово перетворюючись на заклади тоталітарного типу [20, 503].

Діяльність установ культури зводилась до таких напрямів роботи: проведення масових заходів, які включали в себе лекції, концерти, тематичні вечори, гуртки тощо. Лекції і концерти часто відзначались нудною і безглуздою програмою, за участю партійних пропагандистів, які уміло нав'язували народу програму розгорнутого будівництва комунізму. В бібліотеках проводились загальні та індивідуальні читання одноманітної,

заідеологізованої літератури. Не вистачало науково-популярної, дитячої, довідкової літератури.

Інертність у роботі багатьох закладів культури призвела до втрати ними авторитету і популярності, загострення проблем організації дозвілля населення, до скорочення числа відвідувачів і зниження масової художньої самодіяльності.

Байдужість радянської держави до духовних запитів сільського населення, залишкове фінансування сфери культури, недооцінка зміцнення її матеріальної бази, упущення в роботі з кадрами породжували значні проблеми в культурному розвитку села. Культура як провідний засіб духовного самобудівництва особистості виявилась затиснутою в ідеологічні рамки.

1. Мазуркевич А.В. Оцінка радянської історіографії з питань рівня і якості життя сільського населення України в другій половині 60-х – в першій половині 80-х років ХХ століття // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М.Коцюбинського. Вип.17. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. редакцією проф. П.С.Григорчука. – Вінниця, 2009.
2. Бушин М.И. Социально-культурное развитие села на современном этапе: На материалах Украинской ССР. – К.: Высшая школа, 1987.
3. Падалко Л. Удовлетворение культурно-бытовых потребностей сельского населения - важный фактор повышения эффективности производства // Экономика Советской Украины. – 1988. – №8.
4. Шевченко Л.А. Повышения культурного уровня трудящихся в условиях развитого социализма: на материалах УССР. – К.: Техника, 1985.
5. Яремченко Б.П. Культурные преобразования советского села в современных условиях. – К.: Высшая школа, 1984.
6. Мазуркевич А.В. Рівень розвитку дошкільних закладів освіти як показник якості життя сільського населення України в 60-х – 80-х роках ХХ століття // „Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії”: Збірник наукових праць: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Вип.16. – Рівне, 2009.
7. Панченко П.П. Сторінки історії України ХХ століття: (Українське село: поступ, сподівання, тривоги). - К.: ІСДО, 1995.
8. Хоскин Джеффри История Советского Союза 1917–1991. – М.: Вагриус, 1995.
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО) . – Ф.Р. 585. – Оп. 24. – Спр. 1655.
10. ЦДАВО України. – Ф. 585. – Оп. 24. – Спр. 1945.
11. ЦДАВО України. – Ф. 585. – Оп. 24. – Спр. 1937.
12. ЦДАВО України. – Ф.Р. 2. – Оп. 13. – Спр. 744.
13. Войцехівський Ю.В. Інтелекція українського села: 1960-ті - I половина 1980-х рр. – К.; Бердянськ, 2004.
14. Колтанова О.В. Учреждения культуры и коммунистическое воспитание трудящихся на современном этапе. На материалах Украинской ССР. – К., 1989.
15. Дробот І.І. Жулканич Н. Соціальний розвиток карпатського села (1965 - 1990-ті рр.). - К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2008.
16. Кривчик Г.Г. Українське село під владою номенклатури (60-80-ті роки ХХ ст.). - Дніпропетровськ, 2001.
17. ЦДАВО. - Ф. 585. – Оп. 24. – Спр. 1330.
18. Центральний державний архів громадських



- об'єднань України (далі - ЦДАГО). – Ф.1. – Оп 31. – Спр. 3210.  
19. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 32. – Спр. 2274.  
20. Історія українського селянства. У 2-х томах. – Т.2. / О.В. Андрущук, В.К. Баран, О.М. Веселова. - К.: Наукова думка, 2006.

О.В. Михайлюк

## ВЗАЄМИНИ МІЖ СЕЛЯНСТВОМ І ВЛАДОЮ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Взаємини між селянством і владою в Російській імперії та на її Українських землях на початку ХХ ст. неоднозначно трактувалися вже сучасниками. Залежно від ідеологічних поглядів вони акцентували конфронтаційний чи патерналістський бік цих взаємин. Однак більшість авторів визнавали „наївний монархізм” селян, незважаючи на своє ставлення до цього явища. В історіографії радянського періоду вся пореформена історія селян трактувалася як поступове звільнення від „кріпосницьких традицій” та „монархічних ілюзій”, основна увага приділялася класовій боротьбі селянства [1; 2; 3]. Починаючи з 1990-х рр. погляди на історію селянства суттєво змінилися. Окремими російськими істориками були визнані: роль громади і общинного менталітету селянства, традиціоналізму селянського світогляду, збереження монархічних традицій тощо [4; 5; 6; 7; 8]. Сучасні українські автори, які торкаються цієї тематики, підкреслюють залежне становище селян, їхню станову нерівноправність, залежність від опіки чиновництва тощо, чи, хоча й визнають селянський монархізм, абсолютизують етнічну самобутність українських селян, пояснюючи цим їхнє негативне ставлення до імперської влади [9; 10; 11].

В пропонованій статті на основі соціокультурного підходу та застосування культурно-семіотичного методу, який передбачає апеляцію до внутрішньої позиції самих учасників історичного процесу [12, 11], робиться спроба загального аналізу селянських уявлень про владу та взаємин між владою та селянством. Досить плідним в цьому плані вбачається застосування поняття „соціокультурного способу володарювання”, центральним аспектом якого постають соціокультурні уявлення про владу [13, 6]. Об'єктом наукової розвідки є селянство українських губерній Російської імперії на початку ХХ ст.; предметом виступають взаємини селян з державною владою.

Історично склалося так, що селяни вже через рід своїх занять потребували захисника, покровителя, хазяїна. Це, власне, і стало одним з факторів формування селянства як окремої залежної суспільної верстви. Самі умови селянського існування тісно пов'язані зі стабільністю державного устрою. Внутрішня економічна структура селянської спільноти також залежить від його взаємин з „великим суспільством”, з державою. Держава авторитарно узаконює й реалізує цю структуру. Виробничо-споживчий баланс як звична основа позачасового і ізольованого існування не виключав, а припускав патерналістське ставлення селян до влади.

Бюрократії було притаманне переважно патерналістське ставлення до селянства. В його

основі лежало уявлення про те, що селянин – проста, тобто незіпсована, чиста людина, носій особливих моральних і духовних цінностей, в зв'язку з чим селянство потребує опіки та захисту з боку держави. Переважно такі погляди поділялися правлячими колами Російської імперії. Принцип опіки охоплював всі сторони життя селян [14, 3-4; 15, 174; 16, 12]. Практично до 1917 р. серед політичної еліти Росії панувало переконання в патріархальності, релігійності і особливого роду монархізмі селянства, внаслідок чого селяни ставилися до влади цілком лояльно. Такий підхід був традиційним, і тому, як правило, в період придушення селянських виступів уряд вбачав своїм завданням пошук „возмутителів”. Представники влади вважали, що боротися слід не з селянством і не „за селянство”, а проти тих зовнішніх сил, які намагаються скористатися його природною довірливістю і духовною незвиненістю [17, 36].

Правлячі кола країни повинні були зважати на життєві інтереси селянства, у протилежному разі виникала загроза стабільності держави. Уряд, керуючись патерналістськими традиціями, завжди намагався пом'якшити вплив ринку на селянство – чи то шляхом збереження особливого земельного фонду для селян, чи то шляхом встановлення мінімального та максимального розмірів селянських володінь [18, 266]. Влада як загальноовизнана монополія на насильство завжди була сполучена з очікуваннями, що вона ж не дасть померти з голоду в екстремальних обставинах. Як писала газета „Подоланин”, селянство розглядає допомогу держави у випадку неврожаю як своє невід'ємне право [19]. На початку ХХ ст. держава намагалася створити систему відносно стабільного продовольчого забезпечення сільського населення. Заходи допомоги на випадки неврожаїв і голоду законодавчо регулювалися й здійснювалися в загальнодержавному масштабі. Вони зводилися до двох основних напрямів: нагромадження продовольства в благополучні по врожайності роки й роздача їх у позичку й частково як безповоротну допомогу в періоди неврожаїв. Створена система була недосконалою й не могла повною мірою усунути наслідки неврожаїв, але незважаючи на існуючі бюрократичні формальності в порядку надання допомоги, земські й селянські продовольчі установи надавали досить істотну й своєчасну продовольчу й фінансову підтримку потерпілому від неврожаїв і голоду сільському населенню [20; 21; 22]. Втім, багато авторів вважають, що державна підтримка селянства завжди запізнювалася та була недостатньою за розмірами для запобігання голодної смертності на селі [23, 22; 24, 122-123].

Державна влада намагалася відігравати роль справедливого судді і далеко не завжди стояла на боці землевласників, управляючих чи чиновників у їх конфліктах та тяжбах з селянами, чи, принаймні, з розумінням ставилася до селянських проблем. Представники влади намагалися впливати на землевласників, якщо ті встановлювали непомірно високі орендні ціни, несправедливо утискали селян. Селяни постійно зверталися до органів влади зі всілякими скаргами та клопотаннями. На випадок конфлікту селянина з громадою, односельцями, землевласником, земським начальником тощо він мав право апелювати до повітового з'їзду чи губерньського присутствія. Якщо дія начальства